

**ՄԵԾ ԵՂԵՆԻ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳԵՐՄԱՆԱՑԻՆԵՐԻ
ՄԵՂՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՅԻ ԱՐՏԱՑՈՒՄԸ ՍՏԱԼԻՆՅԱՆ
ԲՈՒՆԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ
(ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԵՎ ՀԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ՇՐՋԱՆ)**

Հարություն Տ. Մարության

Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ,

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Հայաստան

Հայրենական մեծ պատերազմի և դրան հաջորդող տարիներին Խորհրդային Հայաստանում լույս են տեսնում պատմավեպեր, ինքնակենսագրական վեպեր, վիպակներ, չափածո գործեր, որոնցում նկարագրվում էր հայոց ինչպես հեռավոր, բայց հերոսական անցյալը, այնպես և ոչ հեռավոր անցյալը՝ Հայոց մեծ եղեռնը՝ իր բազմաթիվ դրվագներով, միայն թե այս դեպքում՝ իրատեսական մոայլ գույներով: Վերջին իրողությունը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ այդ ստեղծագործություններում ոչ միայն պատկերվում են թուրքերի ու քրդերի վայրագությունները, այլև հիմնավորվում է գերմանացիների մասնակցությունը հայերի ցեղասպանությանը, ինչպես նաև որոշ դեպքերում խոսվում է եվրոպական բուրժուական դիվանագիտության մասին, որն ամեն կերպ խոչընդոտում էր հայկական խնդիրների լուծումը: Որոշ ստեղծագործություններում կա նաև խորհրդային կարգերի գովերգը, որպես կանոն հիշվում է նաև ձեռքբերումների հետևում կանգնած երկրի ղեկավարը:

Բանալի բառեր՝ «Պրավդա» օրաթերթ, Գեղամ Սարյան, Գառնիկ Ստեփանյան, Հրաչյա Քոչար, Քրիստափոր Թափալցյան, Օսիկ Փանիկյան, Պարույր Սևակ:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 03.09.2024: Ընդունվել է տպագրության՝ 10.12.2024:

The article was submitted on 03.09.2024 and accepted for publication on 10.12.2024.

Статья поступила 03.09.2024 и была принята к публикации 10.12.2024.

Ինչպես հղել՝ Հարություն Տ. Մարության, «Մեծ եղեռնի հիշողության և գերմանացիների մեղսակցության թեմայի արտացոլումը ստալինյան բռնատիրության տարիներին (Հայրենական մեծ պատերազմի և հետպատերազմյան շրջան)», *Յեղասպանագիտական հանդես* 12, no. 2 (2024), 57-81:

How to cite: Harutyun T. Marutyun, “Manifestations of the Theme of the Memory of the Medz Yeghern and Germans’ Complicity During the Years of Stalin’s Regime (the Great Patriotic War and Post-war Period),” *T’seghaspanagitakan handes* 12, no. 2 (2024), 57-81.

Как сослаться: Арутюн Т. Марутян, “Проявления темы памяти Мец Егерна и немецком соучастии в годы сталинского режима (Великая Отечественная война и послевоенные годы),” *Цехаспанагитакан андес* 12, no. 2 (2024), 57-81.

Մեծ եղեռնի հիշողության հարցը ստալինյան ժամանակաշրջանում. մինչպատերազմյան տարիներ

2006 թ. սեպտեմբերին լույս տեսավ հայտնի գրականագետ Երվանդ Տեր-Իսաչատրյանի «Հրաշալի տասնամյակ (1955-1965)» խիստ շահեկան հոդվածը¹, որում հեղինակը կարևոր իրողություն է արձանագրում.

1965 թվականի ապրիլի 24-ի շաբաթ օրը Երևան քաղաքում տեղի ունեցած խռովահույզ իրադարձությունները նոր ժամանակներում հայ ժողովրդի հավաքական ազգային գիտակցության առկայության վկայությունն էին և այդ գիտակցության դրսևորման ամենաբարձր արտահայտությունը: Եվ իբրև այդպիսին՝ ցնցեցին ամբողջ հայությանը: Բարեբախտաբար օրվա անցուդարձի, օրվա իրադարձությունների նկարագրությունները պահպանվել են առանձին մարդկանց նոթերում և հուշագրություններում: Դրանց մեջ հաճախ այն միտքն է արտահայտվում, թե մեծաթիվ ժողովրդի փողոց դուրս գալը, հախտոն ցույցերը, օպերային թատրոնը շրջապատելը և պաշարելը, ուր կառավարությունը հանդիսավոր ժողով ու արարողություն էր անցկացնում, բարձր իշխանություններին և կառավարությանը քաղաքական պահանջներ առաջադրելը և այլն, եղել են անակնկալ, անսպասելի, իրոք հախտոն տարերքի պես և այլն²:

Ծավալուն և մասնագիտական դիտարկումներով հագեցած իր աշխատանքում հեղինակը խորքային վերլուծություններով ցույց է տալիս, թե ինչպիսի զարգացումներ են նախորդել 1965 թ. ապրիլի 24-ին Խորհրդային Հայաստանի գրականության և արվեստի գործերում: Ընդ որում, որպես թիրախ ընտրված տասնամյակի դիտարկումը նա սկսում է ավելի վաղ ժամանակներից: Հեղինակն իրավամբ նկատում է, որ «Պատմահայրենասիրական ու առհասարակ ազգային թեմաները, որ երեսունական թվականների կեսերից, ավելի ստույգ՝ Եղիշե Չարենցի «Գիրք ճանապարհի»-ից (1934) հետո խստագույնս արգելված էին, թույլատրելի դարձան Համաշխարհային երկրորդ պատերազմի տարիներին և պատերազմի հետևանքով: Անհրաժեշտ էր բարձրացնել կովող զինվորի ոգին, զորացնել նրա հայրենասիրական կորովը, ավելի առարկայական դարձնել Հայրենիքի զգացումը»³: Ապա հեղինակը հանգամանորեն անդրադառնում է ստալինյան ժամանակաշրջանի մի շաբթ ստեղծագործությունների, որոնցում զգալի տեղ էր հատկացվում Մեծ եղեռնի տարիների դաժան իրողությունների նկարագրությանը: Ինչն էր պատճառը, որ ամեն տեղ նացիոնալիզմի դրսևորումներ փնտրող ստալինյան բռնապետության գրաքննիչները թույլ էին տալիս բացել բաց գրել թուրքական վայրագությունների մասին: Այս հարցի պատասխանն է առաջարկվում մեր հոդվածում:

1 Տե՛ս Յուրի Իսաչատրյան, «Հրաշալի տասնամյակ (1955-1965)», *Ազգ. օրաթերթ*, 2 սեպտեմբերի 2006, Երվանդ Տեր-Իսաչատրյան, «Հրաշալի տասնամյակ (1955-1965)», *Պարզ խոսքեր: Հոդվածներ, էսսեներ* (Երևան, «Չանգակ-97», 2018), 96-118:

2 Տեր-Իսաչատրյան, «Հրաշալի տասնամյակ (1955-1965)», 96:

3 Նույն տեղում, 97:

***

Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո Հայոց մեծ եղեռնի մասին խոսակցություններն աստիճանաբար դադարեցին: Հայոց ցեղասպանության 20-րդ, 30-րդ և 40-րդ տարելիցները բացարձակապես լռության ու մոռացության էին մատնված: Նշանավոր արձակագիր, հրապարակախոս և հասարակական գործիչ Վարդգես Պետրոսյանի դիպուկ բնորոշմամբ՝ «Քառասունհինգ տարի, 1920-ից մինչև 1965 թվականը, ամեն ապրիլի 24-ը մենք նույնիսկ զրկված էինք... տխրելու իրավունքից»⁴: Խորհրդային իշխանության առաջին տասնամյակներին առհասարակ բուն ազգային ամեն ինչ հետզհետե մերժելի ու բացասական երանգներ էր ստանում: Սակայն հեղափոխական շինարարության աղմուկի, ոգևորության ու պայթույթի մթնոլորտում աստիճանաբար սկսեցին հնչել «մոռացված» անցյալի ձայները: Ազգային ողբերգության պատկերման առաջին փուլը Խորհրդային Հայաստանի գրականության մեջ սկսվեց մանկության հուշերի գեղարվեստական արտացոլման ճանապարհով. եղեռնը վերապրած, հայրենիքը կորցրած գրողները՝ Վահան Թոթովենցը, Զապել Եսայանը և Գուրգեն Մահարին, հիշում էին իրենց մանկությունը, հայրենի վայրերը՝ առանց հատկապես բուն եղեռնը պատկերելու ցանկության. 1920-30-ական թվականներն ազգային ողբերգության և պատմության գեղարվեստական արտացոլման համար կարելի է համարել հիշողությունների փուլ: Ընդհանրապես ինքնակենսագրական վեպերի ծնունդն ուներ հիմնավոր պատճառներ: Գրողներն անձնական կյանքի օրինակով պատկերում են մի ողջ սերնդի ճակատագիրը: Հեղինակները խոսում են ապրած կյանքի ու տառապանքի լեզվով՝ հյուսելով իրենց սերնդի, ծննդավայրի պատմությունը, որն անջնջելի կնիք էր դրել իրենց հիշողության մեջ: Վեպերից յուրաքանչյուրը կերտում է մի ուրույն ու ինքնատիպ աշխարհի, հեղինակի ապրած ու տեսած Հայաստանի, նրա սերնդի դառն ու ցավոտ ճակատագրի ընդհանուր պատկերը: Այս ամենի շտրկիվ էլ անհատի կյանքի պատմությունը ձեռք է բերում նաև հասարակական հետաքրքրություն:

Անցյալի անմիջական վերապրումների հենքի վրա գրականության ստեղծումը, սակայն, վերջիվերջո իր տեղը պետք է գիջեր այլ մոտեցումների, ինչն էլ դրսևորվեց մասնավորապես Ալսեդ Բակունցի և Եղիշե Զարենցի մի շարք ստեղծագործություններում: Քանի որ բացահայտ և ազատ եղեռնի մասին գրել արդեն հնարավոր չէր, գտնվում էին այլ լուծումներ: Այսպես, ասպարեզ էին գալիս հերոսներ, որոնք, ուղղակիորեն չվերհիշելով ցեղասպանության սարսափները, իրենց իսկ գոյությամբ հիշեցնում էին այդ մասին⁵: Կամ հայրենասիրական հզոր ներուժ և սերունդներին ուղղված պատգամ պարունակող գաղափարները շարադրվում էին գաղտնագրերի տեսքով, որոնցից էր Զարենցի՝ 1933 թ. ծնված և մինչ օրս կենսունակ մեզոստիքոսը՝ «Ո՛վ հայ ժողովուրդ, քո միակ փրկությունը քո հավաքական ուժի մեջ է»⁶, որը ստեղծվելուց

4 Վարդգես Պետրոսյան, ««Հոգեբանական փշալարի» տարբեր կողմերում», *Մեր ժողովուրդը իմն է՝ ինչպես... իմ վիշտը: Հրապարակախոսական հոդվածների ժողովածու*, խմբ.՝ Լևոն Անանյան (Երևան, «Հայաստան», 2003), 132:

5 Հարցի շուրջ մանրամասն տե՛ս Ազատ Եղիազարյան, «Եղեռնի արտացոլումը խորհրդահայ գրականության մեջ», *Լրաբեր հասարակական գիտությունների* 4 (1990), 36-41:

6 Տե՛ս Յեղիշե Զարենց, *Գիրք ճանապարհի. պոեմներ և բանաստեղծություններ* (Յերեվան, Պետա-

չորս տարի անց բացահայտվելուց հետո որակվեց որպես նացիոնալիստական:

Մեծ եղեռնի հիշողության դրսևորումները ստալինյան ժամանակաշրջանում. պատերազմական տարիներ

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին և դրա ավարտից անմիջապես հետո Հայաստանում լույս տեսան մի շարք գրքեր, որոնք, թվում է, ինչ-ինչ ճեղքվածքներ բացեցին այն պատի մեջ, որը ստալինյան վարչակազմը դրել էր ժողովրդի պատմական հիշողության առջև: Արդյոք ամեն ինչ այդպես էր, թե՛ կար գաղափարախոսական որոշակի պատճառաբանվածություն: Մասնավորապես Դերենիկ Դեմիրճյանը (1877-1956) և Ստեփան Զորյանը (1890-1967) 4-5-րդ դարերի իրադարձություններին նվիրված պատմավեպերում անդրադառնում են կորսված երկրի ու կորսված պետության ճակատագրին, անուղղակիորեն հիշեցնում, որ հայոց պատմության բոլոր էջերն արյունոտ են: Նրանք համարվում են խորհրդահայ գրականության մեջ պատմավեպի ժանրի սկզբնավորողները: Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին ստեղծված իրենց երկերում այս գրողները ձգտում էին գտնելու հայրենի ժողովրդի գոյատևման գաղտնիքը, ջանում էին ազգային պատմության լավագույն ավանդների օրինակով ոգեշնչել գերմանական ֆաշիզմի դեմ մարտնչող հայ ժողովրդին: Այսպես, Դերենիկ Դեմիրճյանը գրեց «Վարդանանք» վեպը, քանի որ, ըստ նրա, Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին Հայաստանում տիրող իրավիճակը կարծես թե նույնն էր, ինչ 451 թվականին: Այս վեպով (առաջին գիրքը լույս է տեսել 1943 թ., երկրորդը՝ 1946 թ.) հեղինակը փորձում էր հայ ժողովրդի մեջ վերարթնացնել հայրենասիրական ոգին: Ստեփան Զորյանը 1944 թ. տպագրեց «Պապ թագավոր» վեպը (որը գրելու աշխատանքները սկսել էր դեռևս 1938 թ.)՝ գեղարվեստականորեն վերակենդանացնելով 4-րդ դարի երկրորդ կեսի հայ իրականությունը:

***

Ինչպես հաճախ էր լինում ստալինիզմի տարիներին, Մեծ եղեռնի թեմայի շոշափման գաղափարախոսական թույլտվության առաջին դրսևորումներից մեկը եղավ ՀամԿ(բ) ԿԿ-ի օրգան «Պրավդա» օրաթերթում: 1941 թ. օգոստոսին «Պրավդա»-ն իր առաջնորդողում գրում էր⁷.

կան հրատ., МСМXXXIII), 269-270, Եղիշե Չարենց, *Երկերի ժողովածու*, հ. 4 (Երևան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1968), 427-428:

7 “Армянский народ твердо занимает свое боевое место в общей борьбе всех народов Советского Союза за свою независимость и свободу. ... Армянский народ, как и все другие свободные и равноправные народы Советского Союза, воспринял нависшую над нашей страной смертельную опасность тем более глубоко, что он в своей многовековой истории не раз подвергался нападениям чужеземных насильников. Он знает, что такое резня, погромы, голод, насилия. Армянский народ не забыл физическое истребление армян, организованное предшественником кровавого Гитлера – кайзером Вильгельмом в годы первой империалистической войны” (“Армянский народ – боевой участник освободительной войны Советского Союза,” *Правда* (Москва), 25 августа 1941; *Коммунист* (Ереван), 27 августа 1941, N 202 (2153)). Հմմտ. *Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941-1945). Сборник документов и материалов*. Составители: В. А. Мурадян и др., главный ред. А. О. Арутюнян (Ереван: Комитет ветеранов войны и вооруженных сил Армении, 2009), 73:

Հայ ժողովուրդը հաստատապես իր մարտական տեղն է գրավել իրենց անկախության և ազատության համար Սովետական Միության բոլոր ժողովուրդների մղած ընդհանուր պայքարում: ... Հայ ժողովուրդը, ինչպես և Սովետական Միության մյուս բոլոր ազատ և իրավահավասար ժողովուրդները, առավել խորապես զգացին մեր երկրի վրա կախված մահացու վտանգն այն պատճառով, որ նա իր բազմադարյան պատմության մեջ քանիցս ենթարկվել է օտար բռնակալների հարձակումներին: Նա գիտե, թե ինչ բան են կոտորածը, ավերը, սովը, բռնությունները: Հայ ժողովուրդը չի մոռացել հայերի ֆիզիկական ոչնչացումը, որ կազմակերպել էր արյունառուշտ Հիտլերի նախորդ Վ. Իլիեմ կայսրը՝ առաջին իմպերիալիստական պատերազմի տարիներին⁸:

Ուշագրավ է, որ չեն նշվում Վ. Իլիեմ կայսեր կազմակերպած⁹ «հայերի ֆիզիկական ոչնչացումը», «կոտորածը, ավերը, սովը, բռնությունները» իրականացնողները, չի նշվում դրանք իրականացրած պետությունը: Եվ դա պատահական չէ, ավելին՝ օրինակալի է, քանի որ նույն ձեռագիրը պահպանվում է նաև հետագայում:

Մեկ տարի անց՝ 1942 թ. աշնանը, հայ ժողովրդի անունից գրվում է նամակ՝ ուղղված Կարմիր բանակի շարքերում կովոդ հայազգի մարտիկներին, որը հրատարակվում է առանձին բրոշյուրով և ուղարկվում ռազմաճակատ: Նամակը ստորագրել էր ավելի քան 335 հազ. մարդ, այդ թվում նաև՝ հայտնի գիտնականներ, նկարիչներ, գրողներ, բանվորներ, կոլտնտեսականներ, ուսուցիչներ, կուսակցական և խորհրդային աշխատողներ: Նամակը տպագրվում է ԽՍՀՄ կենտրոնական մամուլի («Պրավդա», «Իզվեստիա», «Կոմսոմոլսկայա պրավդա», «Կրասնայա զվեզդա»), հանրապետական և ռազմաճակատային մամուլի էջերում, թարգմանվում ԽՍՀՄ ժողովուրդների լեզուներով և միլիոնավոր օրինակներով տարածվում զինվորների ու հրամանատարների շրջանում¹⁰:

Ինչպես «Պրավդա»-ի վերոհիշյալ առաջնորդողում, այս նամակում նույնպես անդրադարձ է կատարվում գերմանացիների դեմին Հայոց մեծ եղեռնի տարիներին: Սակայն եթե նախորդ գրության մեջ գերմանացիները նշվում էին լոկ որպես կազմակերպիչներ, և չէր նշվում, թե ովքեր էին իրականացնում հայերի բնաջնջումը, այս նամակում որպես այդպիսին նշվում են հենց գերմանացիները: Ընդ որում, դա արվում է քարոզչական հնարքով, երբ կեղծվում, կոպտորեն խեղաթյուրվում է սկզբնաղբյուրային տեղեկատվությունը: Նամակում մասնավորապես գրված է.

8 «Հայ ժողովուրդը Սովետական Միության ազատագրական պատերազմի մարտական մասնակիցն է», *Սովետական Հայաստան* (Երևան), 27 օգոստոսի 1941, թիվ 203 (6312):

9 Հայոց ցեղասպանությանը Գերմանիայի մասնակցության ձևերի ու չափի շուրջ քիչ չի գրվել, սակայն մենք կարևորում ենք խնդրի առնչությամբ Գերմանիայի Դաշնության բունդեսպագի՝ 2016 թ. հունիսի 2-ին ընդունված բանաձևը (տե՛ս <http://www.genocide-museum.am/arm/Germany.php>, դիտվել է՝ 30.08.2024):

10 Տե՛ս Կ. Ա. Арутюнян, «Участие армянского народа в Великой Отечественной войне (1941-45 гг.)», *Պարմա-բանասիրական հանդես* 2 (2015), 133-134:

Մեր ժողովրդի ազատության վրա նորից իրենց արյունաթաթալս ձեռքն են բարձրացրել հին և նիսերիմ թշնամիները: Մենք երբեք չպետք է մոռանանք, որ արևախում իմպերիալիստները վաղուց են ուզում ֆիզիկապես բնաջնջել միլիոնավոր հայերի:

Մեր քաջարի եղբայրներ: Մենք մի անգամ էլ հիշեցնում ենք ձեզ, թե ովքեր են մեր երկրի վրա հարձակված գերմանական զազանները: *Այդ նրանք էին, որ 1914-1918 թվականներին մեկ միլիոնից ավելի հայերի արտաքսեցին իրենց տանից ու օջախից, կոտորելով անապարներում:*

Այդ նրանց ուղղակի ցուցումով էր, որ *հայ տղամարդկանց իրար հետ կապում ու խուճիք-խուճիք գնդակահարում էին, կանանց ու երեխաներին տները լցնելով հրդեհում:*

Արյունդ սառչում է, երբ հիշում ես այն *գազանությունները, որ կատարում էին գերմանացիները Հայաստանում:*

«Դահիճներն իրենց զոհերին՝ հայերին ենթարկում էին ամենասարսափելի խոշտանգումների: Նրանց ուրբերը, ձեռքերը, կրծքերը մեխում էին փայտերին, պոկում էին իրենց զոհերի ձեռքերի ու ուրբերի եղունգները, փեկում էին ծերունիների միրուքներն ու հոնքերը, նրանց ուրբերին պայտեր էին խփում, գլխիվայր կախում էին, և, որպեսզի դրսում գտնվողները չլսեն խեղճ զոհերի հոգեվարքի ճիշերը, հայտուկ մարդկանց թմբուկներ էին զարնել տալիս»: – Այսպես է գրում գերմանացիների կողմից խոշտանգված մեր հայ եղբայրների ու քույրերի մասին այն ժամանակվա ամերիկյան դեսպան Մորգենթաուն¹¹:

Դեռևս հնչում է մեր ականջին հայ ժողովրդի խոշտանգված զավակների, մեր հայրերի ու մայրերի, մեր քույրերի ու եղբայրների, մեր անմեղ մանուկների աղիողորմ կանչը, երբ ահա կրկին լկտի բարբարոսությամբ իրենց արյունոտ ճիրաններն են մեկնում դեպի մեր երկիրը հիտլերյան բարբարոսները:

Անմեղ զոհերի արյունով ծծված մեր հողը վրեժի է կոչում ձեզ: Վրեժ, վրեժ: Վրեժ՝ թափված յուրաքանչյուր կաթիլ արյան համար:

Վրեժ և՛ անցյալի, և՛ միլիոնավոր սովետական մարդկանց, մեր եղբայրների ու քույրերի, մեր հայրերի ու մայրերի թափած ամեն մի կաթիլ արյան համար¹²:

11 Ընդգծումներն իմն են – Հ. Մ.:

12 «Նամակ հայ մարտիկներին հայ ժողովրդից», *Սովետական Հայաստան*, 2 մարտի 1943, թիվ 50 (6778): Տե՛ս նաև «Հայ ժողովրդի նամակը հայ մարտիկներին», *Բանվորագյուղացիական կարմիր բանակի մարտիկ*, 3 մարտի 1943, թիվ 17: Ռուսերեն բնագիր տեքստը՝ «Письмо бойцам-армянам от армянского народа», *Правда*, 27 февраля 1943, նաև *Коммунист* (Ереван), 2 марта 1943, N 50: Բնագիրը հետևյալն է. «На свободу нашего народа вновь подняли свою кровавую лапу старые и заклятые враги. Мы никогда не должны забывать, что кровавые империалисты давно хотят физически уничтожить миллионы армян.

НАШИ ХРАБРЫЕ БРАТЯ!

Мы еще раз напоминаем вам, кто такие ополчившиеся против нашей страны немецкие звери. Это они в 1914-1918 г.г. изгнали из родных очагов и домов, предали смерти в пустынях свыше одного миллиона армян. По их прямому указанию группами расстреливали армян-мужчин, связывая их вместе, поджигали дома, загнав туда женщин и детей.

Մեջբերման մեջ թերևս որպես առանցքային փաստարկ պետք է դիտարկել 1913-1916 թթ. Օսմանյան կայսրությունում ԱՄՆ դեսպան Հենրի Մորգենթաուին վերագրվող տեքստը¹³: Այսինքն՝ վկայությունը պատկանում է ոչ թե հայ «շահագրգիռ» ակադեմիկոսի, այլ չեզոք, իր աշխատանքային գործունեության բնույթով պայմանավորված՝ միայն ու միայն ճշմարտությունը, իրականությունը ներկայացնող անձնավորության գրչին: Այստեղ, սակայն, ականատեսն ենք սուտը որպես ճշմարտություն ներկայացնելու բացահայտ կեղծիքի, մի երևույթ, որն այնքան բնորոշ էր ստալինյան ժամանակաշրջանին. բանն այն է, որ Մորգենթաուի խոսքերը վերաբերում են *թուրքերին*, ինչի մասին նա ուղղակիորեն մատնանշում է իր գրքի 24-րդ գլխում՝ վերնագրված «Ազգի մը սպանումը» («The Murder of a Nation»)¹⁴: Գլխի առաջին մի քանի էջերում Հենրի Մորգենթաուին նկարագրում է, թե ինչպես էին հայ զինվորներին զինաթափում, «գործադրներ»՝ բռնակիրներ դարձնում: Հեղինակը շարունակում է.

Կարգ մը պարագաներու հայ զինուորները մեռցնել կուտային ատի կտրուկ եղանակով մը: Յիրաի, այսօր գրեթէ ընթացիկ սովորութիւն մը դարձաւ, զանոնք պաղարիւնով սպաննելը, միակ մէթոտ մը կիրարկելով: 50էն 100

Леденеет кровь, когда вспоминаешь зверства, чинившиеся немцами в Армении.

«Палачи подвергли свои жертвы-армян, самым ужасающим пыткам. Их руки, ноги, грудь пригвоздили к доскам, вырывали ногти на руках и ногах, вырывали бороды и брови у стариков, надевали им на ноги колодки, вешали вниз головой, чтобы находившиеся снаружи не слышали предсмертных воплей несчастных жертв, специально выделенные люди били в барабаны». Так пишет о наших братьях и сестрах армянах, замученных немцами, бывший американский посол Моргентаяу.

Еще звучит в ушах душераздирающий вопль наших замученных детей, отцов и матерей, братьев и сестер, а уже снова нагло протягивают к нашей стране свои звериные когти кровожадные гитлеровские варвары.

Наша земля, пропитанная кровью невинных жертв, призывает нас к мщению! Мсть, мсть! Мсть и за прошлое, и за каждую каплю крови, пролитой миллионами советских людей, нашими братьями и сестрами, нашими отцами и матерями»:

Ուշագրավ է, որ եթե նամակում գրված է «кровавые империалисты», ասիս «Советская Армения в годы Великой Отечественной войны» ժողովածուում այդ մասը կամայականորեն «հստակեցված է» և ձևակերպված է «кровавые немецкие империалисты» (էջ 216): Կլիմենտ Հարությունյանի 7-րդ ծանոթագրությունում հղվող հոդվածում (էջ 134) նույնպես հստակեցում կա. խոսելով նամակի մասին՝ հողվածագիրը նկատում է, որ «Оно также напоминало воинам-армянам горькое прошлое армянского народа, черные дни погромов армян – коренных мирных жителей Западной Армении, турецкими варварами в 1915 году, вдохновителем и соучастником которых была Германия», այն դեպքում, երբ նամակում որևէ խոսք չկա հողվածագրի հիշատակած «թուրք բարբարոսների» և Արևմտյան Հայաստանի մասին:

13 Հենրի Մորգենթաուի «*Ambassador Morgenthau's Story*» (Garden City New York: Doubleday, Page & Company, 1918) գիրքն ունի հայերեն երեք թարգմանություն: Առաջին երկու թարգմանությունները տպագրվել են անգլալեզու հրատարակության հաջորդ տարում. *Դեսպան Մորկենթաուի պատմածները*, թարգմանեց Միրայել Շամոտանճեան (Կ. Պոլիս, տպագր. Յ. Ասատուրեան եւ որդիք, 1919), *Մր. Մորկենթաուի Յիշապատկերը եւ Հայկական Եղեռնին Գաղչուհիքները*, թարգմանիչ՝ Եսովք Արմեն (Կ. Պոլիս, տպագր. Օ. Արզուման, 1919), *Դեսպան Հենրի Մորգենթաուի պատմությունը*, անգլերենից թարգմանեց Լիլիթ Թ-ոթիսյանը (Երևան, ՀՅԹ-Ի, 2012): Ռուսերեն թարգմանությունը հրատարակվել է 2009 թ. (Գենրի Մորգենթաու, *Трагедия армянского народа. История посла Моргентаяу*. Пер. с англ. А. Ю. Фроловой (Москва: ЗАО Центрполиграф, 2009)): Ներկա հոդվածում օգտագործում ենք «նամակը» պատրաստողների թերևս ծանոթ թարգմանություններից Միքայել Շամոտանճյանիը:

14 Տե՛ս *Ambassador Morgenthau's Story*, 302-326, *Դեսպան Մորկենթաուի պատմածները*, 295-318:

հոգիևս խումբեր կը հաւաքուէին ասկէց անկէց, զոները չորս չորս իրար կը կապէին, և կը տանէին մարդ չեղած տեղ մը հեռուն. յանկարծ գնդակներու ճարճատիւնը միջոցը կը լեցներ, և թուրք զինուորները որ իբր հետետորդ ծառայած էին, թաղծօրէն իրենց կայքը կը վերադառնային¹⁵:

Մեջբերված հատվածը զգալի չափով համապատասխանում է «նամակում» օգտագործված հետևյալ մտքին. «... հայ տղամարդկանց իրար հետ կապում ու խումբ-խումբ գնդակահարում էին»: Հայոց ցեղասպանությանը սվիրված աշխատություններում բազմաթիվ են օրինակները «նամակում» գերմանացիներին վերագրվող, բայց իրականում թուրքերի ու քրդերի կատարած «կանանց ու երեխաներին տները լցնելով հրդեհելու» գործողության:

Մորզենթաուից արված ընդարձակ մեջբերման մեջ ներկայացված գործողությունները սկզբնաղբյուրում վերագրված են *թուրք* ժանդարմներին: Մորզենթաուն նախ նկարագրում է հայ զոհերի գանակոծությունը՝ ոտքերի թաթերին (կրունկներին) «բարակ գաւագանի [ճիպոտ] հարուածներ» տալը: Ապա շարունակում է.

Եթէ չյաջողէին խօսցնել տալ խեղճը, անոնք ուրիշ շատ միջոցներ ունէին համոզելու. քաշելով կը փրցունէին անոնց յոնքերը և մօրուքը, յետոյ եղունգները. կրակի մէջ կարմրած երկաթներ կը դնէին անոր կուրծքին վրայ, միսերը կը հանէին կրակի պէս տաքցած աքցաններով, և յետոյ եռացած կարագ կը թափէին վերքերուն մէջ: Երբեմն ժանտարմաները, դատապարտեալին ձեռքերը և ոտքերը կը գամէին փայտի կտորներու վրայ, անտարակոյս նմանութեամբ խաչելութեան, և երբ նահատակը ցաւէն պրկուէր, կը պոռային անոր՝ «Ըսէ՛ Բրիստոսիդ որ քեզի օգնելու գայ»:

Այս բարբարոս չարչարանքները – և բազմաթիւ ուրիշներ, զորս կը հրաժարիմ նկարագրելէ – ընդհանրապէս գիշերը ի գործ կը դրուէին: Բանտերու շուրջը, Թուրքեր կը կենային, որոնք թմբուկ կը զարնէին և սուլիչով կը սուլէին, որպէս զի զոհերուն կծու աղաղակները դրացիներէն չստիւն¹⁶:

Վերստին շեշտենք, որ ակներև է քարոզչական կոպիտ հնարք, որը համագոր է «ուրիշի ձեռքերով կրակից շագանակներ հանելու» երևոյթին: Եվ, սակայն, պետք է նշել, որ նման «արավիլայական վերագրումները» պատերազմական շրջանի խորհրդային

15 *Դեսպան Մօրկլենթաուի պարմածները*, 296:

16 Նույն տեղում, 300: Հմմտ. *Մր. Մօրկլենթաուի Յիշատակները եւ Հայկական Եղեռնին Գաղտնիքները*, 254, *Դեսպան Հենրի Մորզենթաուի պարմությունը*, 230-231: Անգլերեն բնագրում մեջբերումը հետևյալն է. «If this did not succeed in bringing their victim to terms, they had numerous other methods of persuasion. They would pull out his eyebrows and beard almost hair by hair; they would extract his finger nails and toe nails; they would apply red-hot irons to his breast, tear off his flesh with red-hot pincers, and then pour boiled butter into the wounds. In some cases the gendarmes would nail hands and feet to pieces of wood—evidently in imitation of the crucifixion, and then, while the sufferer writhed in his agony, they would cry: “Now let your Christ come and help you!” These cruelties—and many others which I forbear to describe—were usually inflicted in the night time. Turks would be stationed around the prisons, beating drums and blowing whistles, so that the screams of the sufferers would not reach the villagers» (*Ambassador Morgenthau's Story*, 306):

քարոզչության մեջ կիրառվում են ոչ մեկ անգամ, ավելին՝ ունենում են որոշակի ազդեցություն: Դիմենք օրինակների: Այսպես, Դրիմի ռազմաճակատի քաղվարչությունը հայազգի զինվորներին ու հրամանատարներին ուղղված դիմումում վերստին հիշեցնում է, որ հայ ժողովրդի պատմության ամենամոայլ ժամանակաշրջանը Առաջին ինպերիալիստական պատերազմի տարիներն էին, երբ «գերմանական իմպերիալիզմը կազմակերպեց հայ ժողովրդի դաժան կոտորածը և ֆիզիկական ոչնչացումը»¹⁷: Անդրկովկասյան ռազմաճակատի «Боец РККА» ամենօրյա թերթի համարներից մեկում զինվորական լրագրող Իգոր Վսեվոլոժսկին կրկին «դաժան կոտորածի» իրականացման մեղքը բարդում է «քսաներորդ դարի գերմանացի բարբարոսների» վրա. «Հայրերն ու զավակները հիշում են այդ կոտորածը ամբողջ կյանքում և դրա մասին հիշել հրամայեցին իրենց որդիներին ու թոռներին: Գետերը կարմրել էին արյունից: Մարդիկ փորձում էին թաքնվել տներում. նրանց զոռով հանում էին այդտեղից: Մարդիկ փորձում էին փախչել դեպի բարձր լեռները. թշնամու դաժան ձեռքերը հասնում էին նրանց»: Եվ քանի որ հաջորդ իսկ նախադասության մեջ հմտորեն մեջբերվում են Օսմանյան կայսրությունում գերմանական դեսպանի խոսքերը, միանշանակ տպավորություն է ստեղծվում, որ այդ դաժանություններն իրականացվել են գերմանացիների ձեռքերով¹⁸:

«Պրավդայական» մոտեցումներն արտացոլվում են նաև հայ հեղինակների գործերում: Ինչպես ընդունված էր Խորհրդային Միությունում, գաղափարախոսական կարևորագույն դրոյթները պետք է ունենային նաև գրավոր «արձագանքներ» ինչպես կարմիրբանակայիններից, այնպես էլ ժողովրդական լայն զանգվածներից¹⁹: Այդպիսի մի արձագանք էր «Էրմիտաժի» տնօրեն, ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելու՝ «Հայերի յոթերիմ թշնամիները» վերտառությամբ հոդվածը՝ հրապարակված «Պրավդա»-ի և

17 «Но самым мрачным периодом жизни армянского народа были годы первой империалистической войны, когда германский империализм организовал зверскую резню и физическое уничтожение армянского народа» (*Советская Армения в годы Великой Отечественной войны*, 362):

18 «Отцы и деды могут рассказать, как на их глазах устроили в Армении страшную резню немцы-варвары двадцатого века. Отцы и дети запомнили эту резню на всю жизнь и они приказали помнить о ней сынам и внукам. Ручьи стали красные от крови. Люди пытались скрываться в домах – их вытаскивали оттуда. Люди пытались бежать в высокие горы – жестокие руки врага доставали их. Навеки запомнили армяне слова германского посла, ставленника кайзера Вильгельма: «Эта резня – справедливое наказание армянам». Наказание? За что? А вот за что: «Я диктовал до войны армянам – сбросить русских и склониться на сторону немцев. Но они последовали за русскими. И вот сегодня они понесли справедливое наказание». Вот оно, немецкое наказание! Десятки тысяч убитых детей, матерей, жен, сестер – и все за то лишь, что свободолюбивый армянский народ не захотел добровольно сунуть голову в германское ярмо, не захотел добровольно отдать своих жен и детей в немецкое рабство!» (*Советская Армения в годы Великой Отечественной войны*, 401-402. Սկզբնաղբյուրը՝ *Боец РККА: ежедневная красноармейская газета Закавказского фронта*, 30 сентября 1942 г.):

19 Արձագանքները տե՛ս, օրինակ, հետևյալ հրապարակումներում. «Հայ ժողովրդի նամակի քննարկումը նոր սխրագործությունների է կոչում հայ մարտիկներին», *Սովետական Հայաստան*, 6 մարտի 1943, թիվ 54 (6782), «N հայ մարտիկների և հրամանատարների պատասխանը» և «Սրբազան երդումը», *Սովետական Հայաստան*, 14 մարտի 1943, թիվ 59 (6787), «Հայ մարտիկների սրբազան երդումը», «Մեր թանկագին հարազատներ», «Մեր խոսքը», *Սովետական Հայաստան*, 28 մարտի 1943, թիվ 69 (6797) և այլն: Բոլոր այս և նման հրապարակումներում, որպես կանոն, խոսք էր գնում ժողովրդական հերոսներ Վարդան Մամիկոնյանի, Գևորգ Մարգարեանու, Դավիթ Բեկի հայրենակներ պայքարի մասին, ինչպես և տարբեր ձևակերպումներով հիշեցվում էր 1914-1918 թթ. գերմանացիների կազմակերպած հայերի կոտորածների, հայերի քնաջնջման պլանների մասին:

«Սովետական Հայաստանի» այն նույն համարներում, որոնցում տպագրված էր հայ ժողովրդի անունից կազմված նամակը: Հեղինակը գրում է.

Հայ ժողովուրդը հաշիվներ ունի գերմանացիների հետ ոչ միայն այն չարագործությունների համար, որ կատարում են նրանք այժմ սովետական երկրի ժամանակավորապես զավթած մարզերում: Հայերը հին հաշիվներ ունեն գերմանական իմպերիալիզմի հետ՝ վաղուց թափած հայ արյան համար, հայերին վաղուց պատճառած անսահման տառապանքների համար:

.... Բայց հայրերի ու մայրերի հիշողության մեջ այս բոլոր տարիները պահպանվել են հայկական հին՝ ողբալից ու վշտոտ եղանակների արձագանքները: Դրանք այն երգերն էին, որոնց մեջ խոշտանգված, տանջված ժողովուրդը երգում էր անցյալ դարի վերջերին սպանված իր շատ հազարավոր զավակների ու դուստրերի մասին: Դրանք մոռալ հիշողություններ էին այն անթիվ վայրագ գազանությունների մասին, որոնք կատարվել էին գերմանական իմպերիալիզմը ոգեշնչող Վիլհելմ երկրորդի կամքով²⁰:

Կրկին ոչ մի ուղիղ խոսք Օսմանյան կայսրության և Հայոց եղեռնի իրականացնող թուրքերի ու քրդերի մասին: Բաց, անթաքույց շեշտադրումները միայն ու միայն գերմանացիների մասին են:

«Նամակ հայ մարտիկներին հայ ժողովրդից» գրությունն իր արտացոլումը գտավ նաև Գառնիկ Ստեփանյանի «Մղձավանջային օրեր» գրքում: «Նամակից» մեկուկես տարի անց լույս տեսած այս գրքի եզրափակիչ էջերում տեղ է գտել ցեղասպանությունը վերապրած ականատեսի (իրականում՝ հեղինակի)՝ ռազմաճակատում գտնվող որդու՝ հորը գրած նամակը, որում նա նշում է.

Անցյալ տարի մեր զորամասում կարդացիք հայ ժողովրդի նամակը ուղղված իր մարտիկներին: Առաջին անգամն էր, որ ես լսում էի մի ժողովրդի նամակը իր զավակներին: Ինչքան հարազատ էր, ինչքան մոտ մեր հոգուն, կարծեք այդ տողերը գրել էին հենց մեր հայրերն ու մայրերը, մեր քույրերն ու եղբայրները: Այդ նամակում նրանք մի անգամ էլ մեզ հիշեցնում էին 1914-18 թվերին գերմանացիների կատարած գազանությունները հայերի նկատմամբ: Նամակի ընթերցումից հետո թշնամու նկատմամբ մեր ունեցած ատելությունը ավելի ու ավելի կուտակվեց, մենք այժմ յուրաքանչյուր անգամ, երբ ոչնչացնում ենք թշնամու այս կամ այն միավորումը, երբ մեր ոտքերի տակ տեսնում ենք արյունաթաթախ գերմանական գազանների լեշերը, մեզ թվում է, թե նրանք նույն այն գերմանացիներն են, որոնք համաշխարհային պատերազմի ժամանակ նպաստել էին, իրենք էլ մասնակցել հայ ժողովրդի բնաջնջմանը²¹:

20 Հովսեփ Օրբելի, «Հայերի ոխերիմ թշնամիները», *Սովետական Հայաստան*, 2 մարտի 1943, թիվ 50 (6778):

21 Գառնիկ Ստեփանյան, *Մղձավանջային օրեր* (Երևան, Հայպետհրատ, 1945), 211-212:

Գրքում օգտագործված է նաև «նամակի» բնութագրական ձևակերպումներից մեկը՝ «Վրեժ ն անցյալի համար, ն ներկայի համար»²²:

Այսպիսով՝ գոնե «Պրավդա»-ի, ասել է թե՛ կոմունիստական գաղափարախոսության գլխավոր քարոզչի գործառնություններն իրականացնող մամուլի օրգանի մակարդակով գաղափարախոսական թույլտվությունը կար, և հրապարակ էին գալիս մի շարք ստեղծագործություններ, որոնցում կարմիր թելի նման անցնում է Մեծ եղեռնի կազմակերպման մեջ գերմանացիների (հանձինս կայսրի և զինվորականության ներկայացուցիչների) մեղսակցության, հայկական կոտորածների թե՛ կազմակերպիչներ, թե՛ իրականացնողներ լինելու թեման:

***

1944 թ. տպագրվում է Գեղամ Սարյանի «Դեպի կառափնարան» բալլադը²³՝ նվիրված Կոմիտասի հիշատակին: Պետք է, սակայն, նշել, որ գրքույկը, որում տեղ էր գտել նշված բալլադը, մեծ մասամբ Հայրենական մեծ պատերազմի թեմատիկայով է, և միայն «Դեպի կառափնարան» բալլադի վերջին քառատողում հիշատակվում է Գերմանիայի Վիլիելմ կայսրը:

Իսկ երկնքում լուսնի մահիկն ամպաքող
Սահելով դուրս նայեց ուրախ ու տիրաբար,
Ինչպես Վիլիելմ կայսեր հայացքի տակ պարող
Ծախված գեղեցկուհու ժպտուն ատամնաշար²⁴...

Մեծ եղեռնի հիշողության հարցը ստալինյան ժամանակաշրջանում. հետպատերազմյան տարիներ

1945 թ. Երևանում տպագրվում է «Եղեռնը պատկերող նոր ժամանակների առաջին և ցնցող գրքերից»²⁵ մեկը՝ Գառնիկ Ստեփանյանի (1909-1989) «Մղձավանջային օրերը»: Գառնիկ Ստեփանյանը գրող էր, գրականագետ, թատերագետ, բառարանագիր: «Մղձավանջային օրեր» գիրքն առաջին անգամ լույս է տեսել 1945 թ. հունիսին 3 000 օրինակ տպաքանակով: Գրքում իր ողջ դաժանությամբ պատկերված է Մեծ եղեռնը: Գրքի գաղափարախոսական հենքը, սակայն, որն անթաքույց մատուցվում է ընթերցողին առաջինից մինչև վերջին էջերը, տարաբնույթ ձևերով գերմանացիների մասնակցությունն է հայության ցեղասպանությանը և նրանցից (ինչպես նաև եղեռն իրականացրած թուրքերից ու քրդերից) վրեժ լուծելու անհրաժեշտության մատնանշումը:

22 Նույն տեղում, 211:

23 Տե՛ս Գեղամ Սարյան, *Բալլադներ* (Երևան, Հայպետհրատ, 1944), 59-63: Բալլադը ընդամենը երկու տարի անց տեղ է գտնում «Ընտիր էջեր հայ գրականության հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը» (խմբ.՝ Հրաչյա Գրիգորյան, Նաիրի Զարյան, Ռուբեն Զարյան, Ստեփան Զորյան, Էդուարդ Թովիչյան, Ավետիք Իսահակյան, կազմողներ՝ Մինաս Հյուսյան, Կարասյետ Մելիք-Օհանջանյան և այլք (Երևան, Հայկական ՍՍՌ պետական հրատ., 1946), 1052-1053) ժողովածուում, որում ամփոփված էր «հայ գեղարվեստական խոսքի լավագույնը, այն ընտիրը, որ մեր ժողովուրդը ստեղծել է հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը» (նույն տեղում, 5):

24 Սարյան, *Բալլադներ*, 63:

25 Տեր-Խաչատրյան, «Հրաշալի տասնամյակ (1955-1965)», 99:

Գրքի առաջին ու երկրորդ էջերում մի անծանոթ ծերունի (իրականում՝ հեղինակն ինքը) ասում է զրուցակցին.

Դուք երիտասարդներդ նոր եք ծանոթանում գերմանացիների գազանություններին: Իսկ ես, Օ, ես 1914-1918 թվերին իմ կաշվի վրա զգացել եմ, թե ինչպիսի դահիճներ են գերմանացիները. Դուք լսել եք, չէ՞, որ նրանք համաշխարհային պատերազմի ժամանակ նպաստեցին հայ ժողովրդի բնաջնջմանը: .... Ես չկարողացա վրեժ լուծել թշնամիներից, այդ վրեժը լուծում է որդիս՝ լեյտենանտ Ավետիս: Ճանապարհ գցելիս Երևանի կայարանում ես փաթաթվեցի, համբուրեցի նրան ու ասացի. .... լուծիր քո հոր և քո ժողովրդի վրեժը: Խփիր գերմանացուն, խփիր ինչքան քո բազկի մեջ ուժ կա²⁶:

Այսինքն՝ կրկին ոչ մի խոսք թուրքերի մասին. պահպանվում է, պայմանականորեն ասած, «պրավդայական» ոճը:

Հեղինակը նշում է, որ մինչև պաշտոնապես պատերազմի մեջ մտնելը Թուրքիան կողմնորոշված էր դեպի Գերմանիան, թուրքական ողջ բանակը վերակառուցում էր գերմանական զինվորականությունը, ամենուրեք վիստում էին գերմանացի սպաները²⁷: Մեկ այլ տեղ նշվում է, որ թուրք ոճրագործներից մեկին հենց գերմանացի սպան է հայերի վերաբերյալ հստակ հանձնարարություններ տվել. «... կառավարության հրամանով ձեր շրջանի բոլոր հայաբնակ գյուղերի բնակիչները պետք է գաղթեցվեն հեռավոր վայրեր: Այդ գործի ընդհանուր ղեկավարությունը քեզ ենք հանձնում: Դու պետք է կազմես կարավանները: Նրանց տանես նշանակված տեղը: Եթե անհրաժեշտ է՝ ճանապարհին պատժել անհնազանդներին, պատժիր: ... Անխնա պատժիր: Քեզ լայն հնարավորություն: Իսկ վարձատրություն դու կստանաս գաղթողներից էլ, կառավարությունից էլ, և կստանաս ինչքան որ ցանկանաս»²⁸: Գրքի մեկ այլ հատվածում նկարագրվում է, թե ինչպես է հարբած գերմանացին սպանում փոքր երեխային, սպա՝ ընկերոջ հետ բռնի ուժով տիրանում արքայական կանանցից մեկին²⁹: Նշվում է, որ Գերմանիան էր ձեռք «բերել Բաղդադի երկաթգծի կառուցման մենաշնորհը, վաղուց մտածում էր տեղահան անել հայերին և բնակեցնելով երկաթգծի ուղղությամբ, ստրկական աշխատանքի լծել ստեղծագործ հայ ժողովրդին»³⁰, «Ամբողջ երկիրը [Օսմանյան կայսրությունը] փաստորեն ղեկավարվում էր Գերմանիայի կողմից: Պատերազմական մինիստրության ամեն մի պաշտոնատնում նստած էին գերմանացի զինվորականներ, ոչ մի հրաման չէր կարող կենսագործվել առանց նրանց ստորագրությունների»³¹, «Գաղթից ամիսներ առաջ հրահանգվել էր գերմանական բոլոր դեսպաններին, միսիոներներին միջոցով համոզել հայ ժողովրդին, որ զինաթափ լինի: Ամենուրեք գերմանացի միսիոներները շրջում էին

26 Ստեփանյան, *Մղձավանջային օրեր*, 3-4:

27 Տե՛ս նույն տեղում, 17:

28 Նույն տեղում, 29-30:

29 Տե՛ս նույն տեղում, 151-152:

30 Նույն տեղում, 178:

31 Նույն տեղում:

գյուղից գյուղ և Քրիստոսի անունից, մասամբ սպառնալիքով, մասամբ էլ համոզելով ստիպում էին բոլոր զենքերը հանձնել կառավարությանը»³², «Վիլիելմի անմիջական թելադրանքով Պոլսի գերմանական դեսպանը դիմում է օսմանյան կառավարությանը մի առաջարկով՝ ազատ արձակել բանտերից բոլոր քրեական հանցագործներին, մարդասպաններին և նրանցից կազմված չեթեական խմբերին հանձնել տեղահանված հայ ժողովրդի բախտը: ... Այդպես էլ կատարվում է»³³, «Ամենուրեք գերմանացի սպաներն ուղեկցում էին քարավաններին, ճանապարհներին չտեսնված սանձարձակություններ անում՝ թալանում, բռնաբարում, գնդակահարում, խեղդամահ անում անմեղ կանանց ու երեխաներին»³⁴ և այլն:

Հեղինակը եզրակացնում է, որ «հայ ժողովրդի ամենառիտերիմ թշնամին է նաև Գերմանիան»³⁵: Մինևույն ժամանակ, թերևս ակնարկելով «Թուրքահայաստանի մասին» ՌԽՖՍՀ ժողկոմխորհի դեկրետը (29 դեկտեմբերի 1917 թ.), նշում է, որ «այդտեղ ասված էր, որ հայ ժողովրդի փրկությունը ոչ թե պետք էր սպասել եվրոպական դիվանագիտությունից, այլ բանվորական ռևոլյուցիայից, թե ինչպես Ռուսաստանի մյուս ժողովուրդների բախտը, այնպես էլ հայ ժողովրդի բախտը սերտ կերպով կապված էր այդ ռևոլյուցիայի հետ, որը միայն կարող է ճնշված ազգերին տալ լիակատար ազատություն»³⁶:

Չնայած նման գաղափարախոսական «գեղումներին»՝ «Միձավանջային օրեր» գիրքը խորհրդային շրջանի թերևս առաջին գեղարվեստական ստեղծագործությունն է (ինքնակենսագրական վեպի տարրերով), որում համակարգված նկարագրվում է Մեծ եղեռնը:

***

1945 թ. «Պրավդա» թերթում լույս է տեսնում Հրաչյա Քոչարի «Գեներալի քույրը» պատմվածքը՝ հայկական կոտորածների մասին պատմող դրվագներով³⁷: Պատմվածքի մեխը ամերիկահայ Անահիտ Բաղրամյանի նամակն է ԽՍՀՄ մարշալ Հովհաննես Բաղրամյանին: Անահիտը նամակում նկարագրում է 1915 թ. Վասպուրականի իրենց գյուղում տեղի ունեցած ջարդի տեսարաններ, պատմում, թե ինչպես են ռուս կոզակների շնորհիվ փրկվում ինքը (այն ժամանակ՝ 7 տարեկան) ու իրենից ութ տարով մեծ եղբայրը՝ Հովհաննես Բաղրամյանը, ինչպես են հասնում Կարս, որտեղից եղբայրը մեկնում է պատերազմ, և ինքը նրան այլևս չի տեսնում: Որբացած Անահիտին որոշ ժամանակ անց ամերիկացիները տանում են Միացյալ Նահանգներ, որտեղ նա ամուսնա-

32 Նույն տեղում:

33 Նույն տեղում, 179:

34 Նույն տեղում, 180:

35 Նույն տեղում, 182:

36 Նույն տեղում, 185:

37 Տե՛ս Грачя Кочар, “Сестра генерала”, *Правда*, 26 ноября 1945, N 282 (10053), Հրաչյա Քոչար, «Գեներալի քույրը», *Սովետական Հայաստան*, 4 դեկտեմբերի 1945, թիվ 260 (7513): Պատմվածքը տպագրվում է նաև Բաքվում լույս տեսնող «Կոմունիստ» հայալեզու թերթում (6 դեկտեմբերի 1945, թիվ 187 (7043)): Մեկ տարի չանցած՝ այն վերահրատարակվում է «Ընտիր էջեր հայ գրականության հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը» հիմնարար ժողովածուում (էջ 1082-1085):

նում է հայի հետև և որդու անունը դնում Հովհաննես: Անահիտը մասնավորապես գրում է. «Ես իմացա, որ նորից ռուսները օգնության ձեռք մեկնեցին մեր մեռնող ժողովրդին, ոտքի կանգնեցրին մեր քայքայված Հայաստանը, որ մենք ունենք Հայրենիք՝ Սովետական Հայաստանը, որի կյանքն ու ապագան փրկված են»³⁸: Անահիտը Խորհրդային Հայաստանի բարեկամն է. իր ոսկեղենը նվիրաբերել է «Կարմիր Բանակի և մարտերում զոհված սովետական ռազմիկների երեխաների» ֆոնդին, խնայողությունները տրամադրել խորհրդային բանակի «Սասունցի Դավիթ» էսկադրիլայի կազմման համար, ատում է ֆաշիստներին ու դրվատանքի խոսքերով է անդրադառնում Ստալինին: Անահիտը հույս ուներ, որ մարշալ Բաղրամյանն իր հարազատ եղբայրն է:

Ինչո՞ւ «Պրավդա»-ն 1945 թ. նոյեմբերին հրատարակեց նման հողված-պատմվածք: Բանն այն է, որ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտին ԽՍՀՄ ղեկավարությունը բարձրացրեց Թուրքիայի արևելյան որոշ տարածքներ Խորհրդային Հայաստանին ու Խորհրդային Վրաստանին վերադարձնելու հարցը: Մասնավորապես կարևորվում է 1945 թ. օգոստոսին Պոտոսդամի կոնֆերանսում Ստալինի հնչեցրած ձևակերպումը՝ «... Կարսի շրջանը, որը մինչև պատերազմը [Առաջին համաշխարհային] գտնվում էր Հայաստանի կազմում...»³⁹: 1945 թ. դեկտեմբերի 14-ին Մոսկվայում կայանալու էր ԽՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարարների հանդիպումը (դեկտ. 16-26): Դրան նախորդում են մի շարք իրադարձություններ: Դեկտեմբերի 2-ին ընդունվում է ԽՍՀՄ կառավարության որոշումը հայերի հայրենադարձության թույլտվության մասին⁴⁰, տպագրվում են նոյեմբերի 29-ին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ VI-ի հարցազրույցը և ԽՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի ու Մեծ Բրիտանիայի ղեկավարներին ուղղված դիմումը, որում ուղղակիորեն խոսվում է Թուրքիայից Խորհրդային Հայաստանին հայկական նահանգների վերադարձի անհրաժեշտության մասին⁴¹, ապա այդ դիմումին դեկտեմբերի 4-ին հաջորդում է Խորհրդային Հայաստանի մտավորականության խանդավառ արձագանքը հայրենադարձության մասին որոշմանը⁴²:

38 Հրաչյա Քոչար, «Գեներալի քույրը», *Սովետական Հայաստան*, 4 դեկտեմբերի 1945:

39 Հարցը հանգամանորեն դիտարկված է մի շարք հրապարակումներում: Տե՛ս, մասնավորապես, Джамиль Гасанлы, *СССР-Турция: от нейтралитета к холодной войне (1939-1953 гг.)* (Москва: Изд-во «Центр Пропаганды», 2008), Քրիստինե Մելքոնյան, *ԽՍՀՄ-Թուրքիա հարաբերությունները. Հայկական հարցը, սևծովյան նեղուցների խնդիրը և դաշնակից պետությունները (1945-1947 թթ.)* (Երևան, Հեղինակային հրատ., 2013), “Запись беседы Народного комиссара иностранных дел СССР с Министром иностранных дел Великобритании,” в кн.: *Армения и советско-турецкие отношения в дипломатических документах 1945-1946 гг.* Ред. Арман Киракосян (Ереван: Изд-во «Тигран Меч», 2010), 262:

40 Տե՛ս «ՍՍՌ-Մ ժողովրդական կոմիսարների սովետում. Արտասահմանից հայերի Սովետական Հայաստան վերադառնալու կապակցությամբ ձեռնարկվող միջոցառումների մասին», *Սովետական Հայաստան*, 2 դեկտեմբերի 1945, թիվ 259 (7512):

41 Տե՛ս «Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գեորգ VI-ի մոտ տեղի է ունեցած պրես-կոնֆերանսում», «Ծայրագույն պատրիարք Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գեորգ VI-ի դիմումը երեք մեծ տերությունների ղեկավարներին՝ ՍՍՌ Միության ժողովրդական կոմիսարների սովետի նախագահ Ի. Վ. Ստալինին, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների պրեզիդենտ Հ. Ս. Տրումենին, Մեծ Բրիտանիայի պրեմիեր-մինիստր Կ. Ռ. Էտալին», *Սովետական Հայաստան*, 2 դեկտեմբերի 1945, թիվ 259 (7512):

42 Տե՛ս «Սովետական Հայաստանի աշխատավորները ջերմորեն ողջունում են ՍՍՌ-Մ ժողովրդավարական պատմական որոշումը», *Սովետական Հայաստան*, 4 դեկտեմբերի 1945, թիվ 260 (7513):

Մեր համոզմամբ՝ «Գեներալի քույր» պատմվածքի հրապարակումը «Պրավդա»-ում նպատակ էր հետապնդում հիշեցնելու Արևմտյան Հայաստանի հայաթափման պատճառների ու հայկական սփյուռքի մասին և գեղարվեստական գրականության լեզվով ձևավորում էր այն հետևախորքը, որին հաջորդեցին արդեն քաղաքական բնույթի որոշումներ: Նկատենք, որ Արևմտյան Հայաստանի տարածքների մի մասի վրա «աչք ունեցող» Վրաստանում արձագանքը որակապես այլ էր. դեկտեմբերի 14-ին Թբիլիսիի «Կոմունիստ» թերթում վրացերեն հրապարակվում է ակադեմիկոսներ Ս. Ջանաշիայի և Ն. Բերձենիշվիլու նամակը՝ «Թուրքիայի նկատմամբ ունեցած մեր օրինական պահանջների մասին» վերտառությամբ, որը դեկտեմբերի 20-ին թարգմանվում ու հրատարակվում է «Պրավդա»-ում⁴³:

***

Պատերազմից հետո ազգային ողբերգության հիշողությունը երբեմն կարծես անհետանում էր, բայց առաջին իսկ հարմար պահին կրկին ասապրեզ էր գալիս ամենատարբեր ձևերով: Մեծ եղեռնի մասին ուղղակիորեն խոսվում է Քրիստափոր Թափալցյանի «Պատերազմ» քառահատոր վեպի 1946 թ. լույս տեսած առաջին հատորում⁴⁴: Առաջին հատորում իրադարձությունները ծավալվում են 1940-1941 թթ.: Վեպի հերոսներից մեկը՝ նշանավոր նկարիչ Միքայել Արմենյանը, մի մեծադիր կտավ է նկարել, որ կոչվում է «Հայկական ջարդը Համաշխարհային առաջին պատերազմի օրերին»: Վեպի մի քանի գործող անձեր նկարչի արվեստանոցում դիտում են կտավը, և նկարիչը խոսում է մեծ ողբերգության, այդ ողբերգության մասին հրապարակավ բարձրաձայնելու, այն գեղարվեստորեն պատկերելու անհրաժեշտության մասին: Ապա ներկայացվում է կտավի բովանդակությունը. պատկերված է ողջակիզման տեսարան, այն է՝ թուրք ասկյարներից մեկը մի մանուկի անց է կացրել սվինի ծայրին ու տանում է դեպի խարույկը:

Մարդահրկիզումից ոչ հեռու, լայն հրապարակում, օսմանյան փառանքերը, գերմանական հրամանատարի հետ՝ հսկայական սեղան էին բաց արել: Նրանց առաջ խոշտանգված, մերկացած մատաղահաս, գեղեցիկ աղջիկների, կանանց մի խումբ ասքյարների սվինների, հրացանների սպառնալիքի տակ պար էին բռնել, և նրանց համար նվագում էր դիոլ-գուռնան: Գերմանացի հրամանատարը սեղանի վերևում բազմած, ոտը ոտին զցած, զլուխը բարձր բռնած՝ նայում էր այդ քստմնելի տեսարանին վիլիելմյան գոռոզությունը⁴⁵:

43 Հարցի մանրամասն քննարկումը տե՛ս Հարություն Մարության, «Տայքի ճարտարապետության պատմության ուսումնասիրությունը և խորհրդային գրաքննությունը», *Բանբեր Մարենասդարանի* 23 (2016), 112-130:

44 Տե՛ս Քրիստափոր Թափալցյան, *Պարերազմ*, հատոր առաջին (Երևան, Հայպետհրատ, 1946): Հմմտ. Տեր-Խաչատրյան, «Հրաշալի տասնամյակ (1955-1965)», 99-102:

45 Թափալցյան, *Պարերազմ*, հատոր առաջին, 38-39:

Նկարիչ Արմենյանը հարց է բարձրացնում. «Իսկ ինչո՞ւ չգրել, չնշավակել օսմանյան փաշաներին, որոնք գերմանացիների թելադրանքով քարերով ջարդեցին Վարուժանի, Սիամանթոյի, Գրիգոր Չոհրապի, Ռուբեն Սևակի գլուխները, խելագարեցրին մեր երաժշտության անկրկնելի հանճար Կոմիտասին և սրի քաշեցին հարյուրավոր հայ մտավորականների...»⁴⁶: Խոսակցության մեջ է մտնում մեկ այլ նկարիչ՝ Վահագն Տիգրիսյանը, որը առաջին պլան է բերում գերմանացիների թեման՝ նկատելով, որ մենք (ԽՍՀՄ-ն) «գերմանացիների հետ այժմ բարեկամ ենք... որքան նպատակահարմար է ներկայացնել նրանց թելադրած ոճիրները, որ կատարել են թուրք փաշաները»⁴⁷: Այս դիտարկմանն արձագանքում է Արմենյանը.

Գիտեք ինչ, ստեղծագործողի համար ամենամեծ բարեկամը ճշմարտությունն է, ... ո՛չ մի ուժ չի կարող պատմության էջերից ջնջել կատարված փաստերը... կարելի է այդ էջերը առժամանակ փակել, բարձրաձայն չկարդալ, բայց ջնջելն անհնարին է... Իսկ ինչ վերաբերում է մեր և գերմանացիների բարեկամությանը. մեր ժողովուրդը մի շատ լավ խոսք ունի, ասում է. «Շան հետ որքան ուզում ես ընկերացիր, բայց փայտը ձեռքից մի գցիր»: Պատմությունը ցույց է տվել, որ Գերմանիայի բարեկամությունը օձային է: Հիտլերի բռնած քաղաքականությունը ըստ իս շատ ռազմամուլական է և շատ հեռու կտանի»⁴⁸:

Այսինքն՝ Մեծ եղեռնին անդրադարձն ուղղակիորեն կապվում է գերմանական ֆաշիզմի դեմ պայքարելու անհրաժեշտության շեշտադրմանը:

Վեպի մեկ այլ հատվածում նույն հերոսն ասում է. «.... ինձ ամենից շատ հուզում է մի ուրիշ բան... որ մեր կառավարությունը լուծելով Արևմտյան Ուկրաինայի, Բելոռուսիայի, Բեսարաբիայի, մեր երկրի Հյուսիսային սահմանների ու Լենինգրադի ապահովման հարցերը, ապա անպայման կզբաղվի և մեր՝ հարավային սահմանների ընդլայնումով... դա մեզ համար կենսական նշանակություն ունի»: Զրույցին ներկա զինվորականն արձագանքում է. «Մեր կառավարությունը ժամանակի ընթացքում կլուծի այդ բոլոր կնճռոտ հարցերը»⁴⁹: Այս դրվագն էլ ուղղակիորեն կապվում է ԽՍՀՄ ղեկավարության՝ Թուրքիային ներկայացրած տարածքային պահանջներին:

Վեպի երկրորդ հատորում ևս անդրադարձներ կան Մեծ եղեռնին ու գերմանացիների թեմային: Վեպի գլխավոր հերոսներից նկարիչ Արմենյանը Հայրենական պատերազմի առաջին օրերին տեղի ունեցած ցույցերից մեկի ժամանակ հնչեցրած իր խոսքում հետևյալ դիտարկումն է անում.

– ... Վիլիելմ կայգերի մարդկային կերպարանքը կորցրած, հոգով թզուկ սերունդը, – ցատումով արտասանեց վերջին բառերը, – ամենամեծ թշնամին է հայ ժողովրդի ...

46 Նույն տեղում, 39-40:

47 Նույն տեղում, 40:

48 Նույն տեղում:

49 Նույն տեղում, 259:

Եվ պատմական էքսկուրսիա կատարելով, նկարիչը հիշեց համաշխարհային առաջին պատերազմի տարիներին կատարած բազմահազար հայ անմեղ մանուկների, ծերերի, մայրերի, մտավորականների անլուր տանջանքներն ու ջարդերը:

– ... Այդ գոհերը հայ ժողովրդին հասցրած չափացող վերքերն այսօր, սկսած մանուկից մինչև զառամ ծերունու բերանով գոչում են. «Վրեժ, վրեժ Հիտլերից, վրեժ ամեն մի ֆաշիստից, որի հայրը, եղբայրը կամ ինքը օսմանյան ասքարների, փաշաների հետ իրենց ձեռքերը թաթախեցին մեր արյան մեջ...»⁵⁰:

***

1946 թ. սկսված հայրենադարձությունը Հայաստան բերեց եղեռնից փրկված մարդկանց, նրանց զավակների մի մասին ու նրանց հիշողությունը: Եվ այն, ինչ չէր կարելի հաղորդել գրավոր, եղեռնի հետ առնչություն չունեցող բազմաթիվ մարդկանց հայտնի դարձավ ներգաղթածների ու նրանց ծնողների, ազգականների, բարեկամների ու ծանոթների ճակատագրերի պատմությունների միջոցով⁵¹:

1948 թ. 4 000 օրինակ տպաքանակով լույս է տեսնում Օսիկ Փանիկյանի (1905-1975) «Մահից դեպի կյանք» ինքնակենսագրական վիպակը⁵²: Հեղինակը ծնվել է Թուրքիայի ծայր արևմուտքում գտնվող Մալգարա գյուղաքաղաքում: Վիպակում ռեալիստական մոայլ գույներով նկարագրված են նրա ընտանիքի գլխով անցած եղեռնի դաժան փորձությունները, աքսորը դեպի Դեյր-էզ-Ջոր ու վերադարձը, ապա փախուստը Բուլղարիա և վերստին բնակության հաստատումը Խորհրդային Հայաստանում: Գիրքը համեմված է նաև պատմական տեղեկություններով, շատ բան ասված է ամենայն պարզությամբ: Թուրքերի դաժանությունների նկարագրություններից հետո հեղինակը նշում է. «Այսքանը գրում ենք հայ նոր սերնդին ծանոթացնելու անյն, ինչ որ տեսան ու ապրեցին իրենց հայրերը Թուրքիայում, թուրքերի լծի տակ: Գրում ենք պատմության համար»⁵³: 1944-1946 և 1953-1956 թթ. Օսիկ Փանիկյանը ձերբակալվել և աքսորվել է Սիբիր: 1950-1972 թթ. աշխատել է «Հայաստան» հրատարակչությունում որպես տեխնիկական խմբագիր:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից մեկ տարի անց՝ 1946 թ. սկսված Սառը պատերազմն իր հետ բերել էր գաղափարախոսական համապատասխան շեշտադրումներ խորհրդային ցանկացած բնույթի հրապարակման մեջ: Դրանից անմասն չէր մնացել նաև ցեղասպանության դաժան պատկերներով լի «Մահից դեպի կյանք» վիպակը: Նախ, ցեղասպանության մեղքի մի զգալի բաժին բարդվում էր գերմանացիների ուսերին. «Գերմանացիները իրենց կարգին հաշվում էին, որ հայերից ոչ մի օգուտ չունեն բացի վնասից, և որպեսզի թուրքերը իրենց քաղաքական կյանքին լծվեն և իրենց կողքին կռվեն, համաձայն էին հայերի բնաջնջման»⁵⁴, «Իսկ գեր-

50 Քրիստափոր Թափալցյան, *Պարերազմ*, հատոր երկրորդ (Երևան, Հայպետհրատ, 1949), 36-37:

51 Տե՛ս Տեր-Խաչատրյան, «Հրաշալի տասնամյակ (1955-1965)», 99:

52 Տե՛ս Օսիկ Փանիկյան, *Մահից դեպի կյանք* (Երևան, «Սովետական գրող», 1948):

53 Նույն տեղում, 47:

54 Նույն տեղում, 20:

մանացիների կայսրը, Վիլիելմ Բ-ն, վաղուց հայտարարել էր արդեն. – Հարկավոր է բոլոր հայերին ոչնչացնել, բացի մեկից, նրան էլ իբրև նմուշ պահելու համար ազգաբանական մուգելում»⁵⁵, «Թուրքական կառավարության մեղսակից ու գործակից էին դարձել գերմանացիների կայսր Վիլիելմ Բ-րդը, Գերմանիայի Կ.Պոլսի դեսպան Վանգենհայմն ու Թուրքիայում գտնվող գերմանական բանակների վերին հրամանատար գոր. [ավար] ֆոն Դեր Հուցն ու գորավար ֆոն Չանդերսը: Նրանք ցանկացել էին ոչնչացնել մեր փոքրիկ անպաշտպան ժողովուրդը, որ դարեր շարունակ ծառայել էր ընդհանուր մարդկության մշակույթին և իր մասնակցությունն էր բերել աշխարհի քաղաքակրթության»⁵⁶, «Հայ կարմիրբանակայինների արիաշունչ երգերը մինչև օրս հնչում են գերմանական հողից և սա պատմության մեծ դասն է, մի շառաչյուն ապտանկ մեր ջարդերի կազմակերպիչների երեսին»⁵⁷ և այլն:

Սառը պատերազմի ջատագով Ուինսթոն Չերչիլի հայրենակիցների պահվածքին անդրադառնալիս հիշվում է նրանց վերաբերմունքը 1919 թ. գարնանը Հալեպում տեղի ունեցած հայկական ջարդերի նկատմամբ. նրանց «ուշացման» մի քանի ժամվա ընթացքում մի քանի հարյուր հայ զոհվեց թուրքերի ու արաբների ձեռքից⁵⁸: Հեղինակը նկատում է, որ «Անգլիացիները ուղղակի և անուղղակի կերպով միջտ օգնել են թուրքերին և մինչև այսօր էլ օգնում են, թե ու թիկունք հանդիսանում նրանց. օգնում են «դեմոկրատիզմի ջատագով» և «քաղաքակրթության պաշտպան» մեծ պետությունները, սեղմում են թուրքերի արյունոտ ձեռքը, օժանդակում են՝ միլիոններով ստերիլիզ և դոլար հատկացնելով, որպեսզի չարագործը վաղը նորից սպանի, նորից ավերի»⁵⁹: Հիշատակվում են նաև անգլիացիների վերաբերմունքի դրսևորման այլ դրվագներ: Որպես եզրակացություն է հնչում հեղինակի այն խոսքը, որ «[Եվրոպական] դիվանագետները կեղծավոր ու խորամանկ գործակալներն էին իրենց բուրժուական պետությունների և պարզապես շահագործում էին հայկական տառապանքներն ու զոհերը և Թուրքիայից քաղաքական կամ տնտեսական շահեր ապահովում՝ հայկական հարցի շնորհիվ»⁶⁰:

Վիպակի վերջին էջերը (96, 105-108, 112) լի են Հայաստանի՝ խորհրդային տարիների ձեռքբերումների նկարագրություններով, նշվում է Ստալինի, կոմունիստական կուսակցության և ռուս ժողովրդի ունեցած դերը դրանցում: Գրքի վերջին տողերն են. «Թուրքերը ցանկացել էին արմատախիլ անել, գերեզմանել հայությունը, բայց նրանց այս ոճրային ծրագրին իբրև պատասխան՝ ասիա մեր Սովետական ծաղկող Հայաստանը: .... Եվ սակայն ես ապրում եմ ու պիտի ապրեմ, իմ ուժը Սովետական Հայաստանն է, Սովետական հզոր Միությունը, ազգերի ու ժողովուրդների եղբայրությունը»⁶¹:

55 Նույն տեղում, 21:

56 Նույն տեղում, 74:

57 Նույն տեղում, 95:

58 Տե՛ս նույն տեղում, 61:

59 Նույն տեղում, 74-75:

60 Նույն տեղում, 12:

61 Նույն տեղում, 112:

***

1948 թ. ամռանը լույս է տեսնում Պարույր Սևակի «Անմահները հրամայում են» բանաստեղծությունների գրքույկը⁶²՝ առավելապես գրված Հայրենական մեծ պատերազմի թեմատիկայով: Գրքույկի շարքերից մեկում («Մեր բախտը») գետեղված երկու բանաստեղծություններում անուղղակիորեն խոսվում է հայ ժողովրդի մեծագույն ողբերգության մասին: «Տունը» բանաստեղծությունը նվիրված է «հայրենադարձ հայերին» և սկսվում է Մեծ եղեռնի հետևանքների գեղարվեստական պատկերումով.

Եվ Եփրատի ափին իմ տնակը այրվեց,
Մի բուռ մոխիր դարձավ հիմքի վրա,
Նրա միակ սյունը ծնկի նման ծալվեց,
Եվ գերանը ջարդվեց՝ մեջքի նման⁶³:

Հիշվում է այդ ամենի պատճառը՝ «արյունոտ մահիկը», ապա և հստակորեն շեշտվում է պատահածի մասին.

Դադարել էր հոգիս հավատալուց վաղուց
Ամեն մի հրաշքի՝ այն օրից դեռ,
Երբ սեփական տան մեջ, իր հայրենի հողում
Ամբողջ մի ժողովուրդ սրով մորթվեց⁶⁴:

Երկրորդ բանաստեղծության մեջ՝ «Մասիսները (գրույց ռուս ճակատային բարեկամիս հետ)», հեղինակը, անդրադառնալով հայության գլխով անցած արհավիրքներին, գրում է.

Բայց վերջում էր բախտը պահել սարսափելին.

Վերջում արևելյան մի բռնակալ
Բավական չէ նրա բարիքները տիրեց,
Բավական չէ նրա բորբ արյունը հագավ,
Իբրև սուլթանական բորբ ծիրանի, –
Մի գիշեր էլ հանկարծ՝
Ննջող ներքինու պես կես գիշերին զարթնած
Օշարակի, Օ, ոչ – ալ արյան ծարավից, –
Ուզեց մորթել ողջին, ջարդել և սպանել...⁶⁵

62 Պարույր Սևակ, *Անմահները հրամայում են* (Երևան, Հայպետհրատ, 1948):

63 Նույն տեղում, 32:

64 Նույն տեղում, 33-34:

65 Նույն տեղում, 37:

Այս հայտնվում է «գերմանական մեղսակցությունը», ինչի առկայությունն էլ թերևս այս բանաստեղծության տպագրվելու գրավականն է դարձել.

Այդպես մի խոլ գիշեր
Նրա կնքահայրը – գերմանական արքան,
Իր մուսուլման սանին հասկացրեց,
Որ Հայաստանն, իբր, վեհափառ սուլթանին
Կամեցել է ... մտքով դավաճանել
(Ակնարկել էր արքան ռուս ջահել ցարին):
Կյանքում, թե մտքի մեջ – միևնույնն էր արդեն
Եվ որոշվեց նրան,
Ի շահ Վիլիելմ կայզեր, ի շահ մեծ սուլթանի,
Յաթաղանով մորթել...⁶⁶

Եվ այդպես հայ ժողովրդին «իր իսկ տան մեջ, իր սեփական հողում / Մորթում էին մի խաչ և մի կիսատ լուսին»⁶⁷:

***

Այսպիսով՝ պատերազմական և հետպատերազմյան տարիներին, այն, Խորհրդային Հայաստանում լույս են տեսնում պատմավեպեր, ինքնակենսագրական վեպեր ու վիպակներ, չափածո գործեր, որոնցում նկարագրվում էր հայոց ինչպես հեռավոր, բայց հերոսական անցյալը, այնպես և ոչ հեռավոր անցյալը՝ Հայոց մեծ եղեռնը՝ իր բազմաթիվ դրվագներով, միայն թե այս դեպքում՝ իրատեսական մտայն գույներով: Վերջին իրողությունը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ այդ ստեղծագործություններում ոչ միայն պատկերվում են թուրքերի ու քրդերի վայրագությունները, այլև հիմնավորվում է գերմանացիների մասնակցությունը հայերի ցեղասպանությանը: Գոյությունսկան պատերազմ վարող Խորհրդային Միությանն անհրաժեշտ էր ոչ միայն ռազմական ուժի համախմբում, այլ նաև իր կազմում գտնվող ժողովուրդների գաղափարախոսական, իրական մորիլիզացիա, որպիսին կարող էր տրամադրել ազգային-էթնիկ ինքնության կարևորագույն տարրերին անդրադարձը, դրանց այնպիսի ներկայացումն ու մեկնաբանումը, որը կօժանդակեր խորհրդային երկրի թշնամու կերպարի մեջ նաև ազգային (էթնիկ) թշնամի տեսնելը: Եվ այս պարագայում խորհրդային գաղափարախոսներին «օգնության» է գալիս ազգային հիշողության այն գործոնը, որը պատերազմից ընդամենը մի քանի տարի առաջ որակվում էր որպես նացիոնալիզմի դրսևորում և պատժվում էր ամենադաժան ձևերով: Խորհրդային Հայաստանի քաղաքացիների մի զգալի մասը արևմտահայեր էին ու նրանց ժառանգները, և նրանց հիշողության մեջ թարմ էր ընդամենը 20-25 տարի առաջ տեղ գտած արևմտահայության եղեռնը: Իսկ դրանում, դեռևս Առաջին աշխարհամարտի տարիներին (ինչի մասին վկայում են ականատեսների պատմությունները, տպագիր ու անտիպ հուշագրությունները), մեծապես կարևորվում էր Օսմանյան կայսրության դաշնակից

66 Նույն տեղում, 38:

67 Նույն տեղում:

Գերմանիայի դերը: Խորհրդային քարոզչությունը երբեմն դիմում էր կոպիտ հնարքների, երբ արևմտահայերի զանգվածային կոտորածների ոչ միայն կազմակերպումը, այլ նաև իրականացումը կապում էր գերմանացիների անվան հետ:

Գերազանցապես այս հանգամանքներով էր պայմանավորված Հայոց մեծ եղեռնի թեմայի արծարծումը ստալինյան ժամանակաշրջանի վերջին փուլի՝ Հայրենական մեծ պատերազմի և հաջորդող մի քանի տարիների ընթացքում:

**MANIFESTATIONS OF THE THEME OF THE MEMORY
OF THE MEDZ YEGHERN AND GERMANS' COMPLICITY
DURING THE YEARS OF STALIN'S REGIME
(THE GREAT PATRIOTIC WAR AND POST-WAR PERIOD)**

Harutyun T. Marutyan

Armenian Genocide Museum-Institute Foundation,

Institute of Archaeology and Ethnography, NAS, Armenia

SUMMARY

During the Great Patriotic War and the following years, historical novels, autobiographical novels, novels, and prose works were published in Soviet Armenia, in which the distant but heroic past of the Armenians was described, as well as in realistic, gloomy colors – the not-so-distant past, the Armenian Genocide with its many episodes. The latter reality is that these works depict not only the atrocities of the Turks and Kurds but also justify the participation of the Germans in the Armenian Genocide; in some cases, there is also talk of European bourgeois diplomacy, which hinders the solution of the Armenian problems in every way. In some of those works, there is praise for the Soviet order; as a rule, the country's leader behind the achievements is also remembered.

Keywords: “Pravda” daily, Gegham Saryan, Garnik Stepanyan, Hrachya Kochar, Kristapor Tapaltsyan, Onik Panikyan, Paruyr Sevak.

**ПРОЯВЛЕНИЯ ТЕМЫ ПАМЯТИ МЕЦ ЕГЕРНА
И НЕМЕЦКОМ СОУЧАСТИИ В ГОДЫ СТАЛИНСКОГО РЕЖИМА
(ВЕЛИКАЯ ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ВОЙНА И ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ)**

Арутюн Т. Марутян

Фонд “Музей-институт Геноцида армян”,

Институт археологии и этнографии, НАН, Армения

РЕЗЮМЕ

В годы Великой Отечественной войны и в последующие годы сталинской эпохи в Советской Армении, выходят в свет исторические романы, автобиографические

повести, повести, проза, в которых рассказывалось о далеком, но героическом прошлом армянского народа, а также в реалистических, мрачных красках описывалось не столь уж и далекое прошлое – Геноцид армян, с его многочисленными эпизодами. Последнее обуславливалось тем, что в этих произведениях изображались не только зверства турок и курдов, но и обосновывалось участие немцев в Геноциде армян, в некоторых случаях речь идет и о европейской буржуазной дипломатии, которая разными способами препятствует решению армянских проблем. В некоторых из этих произведений встречается и восхваление советского строя, нередко упоминается и руководитель страны, стоявший за достижениями.

Ключевые слова: газета “Правда,” Гегам Сарьян, Гарник Степанян, Грачья Кочар, Кристафор Тапалцян, Оник Паникян, Паруйр Севак.

REFERENCES

«Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գեորգ VI-ի մոտ տեղի ունեցած պրես-կոնֆերանսում», «Ծայրագույն պատրիարք Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գեորգ VI-ի դիմումը երեք մեծ տերությունների ղեկավարներին՝ ՍՍՌ- Միության ժողովրդական կոմիսարների սովետի նախագահ Ի. Վ. Ստալինին, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների պրեզիդենտ Հ. Ս. Տրումենին, Մեծ Բրիտանիայի պրեմիեր-մինիստր Չ. Ռ. Էտտլիին» [At the Press-conference held at the Catholicos of All Armenians George VI. The Appeal of the Supreme Patriarch Catholicos of All Armenians George VI to the Leaders of the Three Great Powers: Chairman of the Soviet of People's Commissars of the USSR I. V. Stalin, President of the United States of America H. S. Truman, British Prime Minister C. R. Attlee], *Սովետական Հայաստան* [Sovetakan Hayastan (Yerevan)], December 2, 1945, no. 259 (7512);

«Գերմանիայի Բունդեսպագում ընդունված Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ քանաձեռնի տեքստը» [The text of the resolution on the Armenian Genocide passed in the German Bundestag], <http://www.genocide-museum.am/arm/Germany.php>;

Դեսպան Մորկենթաուի պատմությունը [Ambassador Morgenthau's Story], transl. from English into Armenian by Michael Shamdanjian. Constantinople: Print. House Asaturian and Sons, 1919;

Դեսպան Հենրի Մորգենթաուի պատմությունը [Ambassador Morgenthau's Story], transl. from English into Armenian by Lilit Tutkhalian. Yerevan: AGMI, 2012;

Հարիր էջեր հայ գրականության հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը [Selected Pages of the Armenian Literature from Ancient Times to the Present], ed. Hrachya Grigoryan et al., comp. Minas Hyusyan et al. Yerevan: State Publishing House of Armenian SSR, 1946;

«Հայ ժողովուրդը Սովետական Միության ազատագրական պատերազմի մարտական մասնակիցն է» [The Armenian People – Combat Participants in the Liberation War of the Soviet Union]. *Sovetakan Hayastan Daily* (Yerevan), August 27, 1941, N 203 96312);

Մի. Մորկենթաուի Յիշատակները և Հայկական Եղեռնին Գաղտնիքները

[Ambassador Morgenthau's Story], transl. from English into Armenian by Yenovq Armen. Constantinople: Printing by O. Arzuman, 1919;

«Նամակ հայ մարտիկներին հայ ժողովրդից» [A Letter to Armenian Fighters from the Armenian People]. *Sovetakan Hayastan Daily*, March 2, 1943, N 50 (6778);

«Սովետական Հայաստանի աշխատավորները ջերմորեն ողջունում են ՍՍՌ-Մ ժողովուրդների պատմական որոշումը» [The Workers of Soviet Armenia Warmly Welcome the Historic Decision of the Soviet of People's Commissars of the USSR], *Սովետական Հայաստան* [Sovetakan Hayastan (Yerevan)], December 4, 1945, no. 260 (7513);

«ՍՍՌ-Մ ժողովրդական կոմիսարների սովետում. Արտասահմանից հայերի Սովետական Հայաստան վերադառնալու կապակցությամբ ձեռնարկվող միջոցառումների մասին» [At the Council of the People's Commissariat of the USSR: About the Measures Taken in Connection with the Return of Armenians from Abroad to Soviet Armenia], *Սովետական Հայաստան* [Sovetakan Hayastan (Yerevan)], December 2, 1945, no. 259 (7512);

Charents, Eghishe. *Երկերի ժողովածու* [Collected works], vol. 4. Yerevan: Academy of Sciences of the Armenian SSR, 1968;

Charents, Yeghishe. *Գիրք ճանապարհի. պոեմներ և բանաստեղծություններ* [The Book of the Road. Poems]. Yerevan: Pethrat, 1933;

Eghiazaryan, Azat. «Եղեռնի արտացոլումը խորհրդահայ գրականության մեջ» [The Reflection of the Genocide in the Soviet Armenian Literature]. *Herald of Social Sciences* 4 (1990), 36-41;

Khachatryan, Yuri. «Հրաշալի տասնամյակ (1955-1965)» [Wonderful Decade (1955-1965)]. *Azg daily. Culture* (Yerevan), September 2, 2006;

Kochar, Hrachya. «Գեներալի քույրը» [The Sister of the General], *Սովետական Հայաստան* [Sovetakan Hayastan (Yerevan)], December 4, 1945, no. 260 (7513);

Kochar, Hrachya. «Գեներալի քույրը» [The Sister of the General], *Կոմունիստ օրաթերթ* [Communist (Baku)], December 6, 1945, no. 187 (7043);

Marutyan, Harutyun. «Տայքի ճարտարապետության պատմության ուսումնասիրությունը և խորհրդային գրաքննությունը» [Research of the History of the Architecture of Tayk and the Soviet Censorship], *Banber Matenadarani* 23 (2016): 112-130;

Melkonyan, Christine. *ԽՍՀՄ-Թուրքիա հարաբերությունները. Հայկական հարցը, սևծովյան նեղուցների խնդիրը և դաշնակից պետությունները (1945-1947 թթ.)* [Relations Between the USSR and Turkey: The Armenian Question, Problem of the Black Sea Passages and Allies (1945-1947)]. Yerevan, 2013;

Orbeli, Joseph. «Հայերի դիսերիմ թշնամիները» [Archenemies of Armenians], *Sovetakan Hayastan Daily*, March 2, 1943, N 50 (6778);

Panikyan, Onik. *Մահից դեպի կյանք* [From Death to Life]. Yerevan: Sovetakan grogh, 1948;

Petrosyan, Vardges. «Հոգեբանական փշալարի տարբեր կողմերում» [On Different Sides of "Psychological Barbed Wire"] in Vardges Petrosyan, *Մեր ժողովուրդը ինն է՝ ինչպես... իմ վիշտը: Հրապարակախոսական հոդվածների ժողովածու* [Our People are Mine, as... My Sorrow: Collection of Journalistic Articles], edited by Levon Ananyan. Yerevan: Hayastan, 2003, 127-155;

- Saryan, Gegham. *Բալլադներ* [Ballads]. Yerevan: Haypethrat, 1944;
- Sevak, Paruyr. *Անմահները հրահայրու են* [Immortals Command]. Yerevan: Haypethrat, 1948;
- Stepanyan, Garnik. *Միջապահօրեան օրեր* [Nightmare Days]. Yerevan: Haypethrat, 1945;
- Tapaltsyan, Kristapor. *Պատերազմ, հարցը տեսչին* [War, vol. 1]. Yerevan: Haypethrat, 1946;
- Tapaltsyan, Kristapor. *Պատերազմ, հարցը երկրորդ* [War, vol. 2]. Yerevan: Haypethrat, 1949;
- Ter-Khachatryan, Yervand. «Հրաշալի տասնամյակ (1955-1965)» [Wonderful Decade (1955-1965)] in Yervand Ter-Khachatryan, *Պարզ խոսքեր: Հոդվածներ, էսսեներ* [Simple Words: Articles, Essays]. Yerevan: Zangak-97, 2018, 96-118;
- Армения и советско-турецкие отношения в дипломатических документах 1945-1946 гг.* [Armenia and Soviet-Turkish Relations in Diplomatic Documents, 1945-1946], edited and Introduction by Arman J. Kirakossian. Antelias-Lebanon: Printing House of the Armenian Catholicosate of Cilicia, 2018 (“Khatchig Babikian Publication Fund,” no. 11);
- “Армянский народ – боевой участник освободительной войны Советского Союза,” [The Armenian People – Combat Participants in the Liberation War of the Soviet Union]. *Pravda* (Moscow), August 24, 1941;
- Narutyunyan, Kliment. “Участие армянского народа в Великой Отечественной войне (1941-45 гг.)” [Participation of the Armenian people in the Great Patriotic War (1941-45)]. *Historical-Philological Journal* 2 (2015): 117-142;
- Hasanli, Jamil. *СССР-Турция: от нейтралитета к холодной войне (1939-1953 гг.)* [USSR-Turkey: From Neutrality to the Cold War (1939-1953)]. Moscow: Izdatelstvo “Tsentr Propagandy,” 2008;
- Kochar, Grachya. “Сестра генерала” [The Sister of the General], *Pravda* (Moscow), November 26, 1945, no. 282 (10053);
- Marutyan, Narutyun. “Как помнят Великую Отечественную в Армении: некоторые наблюдения” [How Great Patriotic is Remembered in Armenia: Some Observations]. *Plural. Journal of the History and Geography Department, «Ion Creanga» Pedagogical State University: History, Culture, Society* Vol. 4, no. 2 (2016): 95-105.
- Morgenthau, Henry. *Трагедия армянского народа. История посла Моргентхау* [The Tragedy of the Armenian People. Ambassador Morgenthau’s Story], transl. from English into Russian by A. Yu. Frolova. Moscow: Tsentrpoligraf, 2009;
- “Письмо бойцам-армянам от армянского народа” [A Letter to Armenian Fighters from the Armenian People]. *Pravda*, February 27, 1943; *Коммунист* (Ереван), 2 марта 1943, N 50;
- Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941-1945). Сборник документов и материалов* [Soviet Armenia during the Great Patriotic War (1941-1945). Collection of Documents and Materials], comp. by V. A. Muradyan, editor in chief A. O. Narutyunyan. Yerevan: Committee of War Veterans and Armed Forces of Armenia, 2009.

Հեղինակի մասին

About the author

Об авторе

Հարություն Տ. Մարության, պատմական գիտությունների դոկտոր, ազգագրագետ, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի Արցախի, Նախիջևանի և Ադրբեջանի հայության բռնաճնշումների ուսումնասիրության բաժնի վարիչ, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գլխավոր գիտաշխատող:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ ցեղասպանության հիշողություն և ազգային ինքնություն, պատկերագրություն:

Էլ. փոստի հասցե՝ harutyun.marutyan@genocide-museum.am

Harutyun T. Marutyan, PhD in History, social/cultural anthropologist, Chief of Department of Repressions of Armenians of Artsakh, Nakhijevan, and Azerbaijan's Armenian-populated regions of the Armenian Genocide Museum-Institute Foundation; Head Researcher, Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences of Armenia.

Research fields – genocide memory and national identity, iconography.

E-mail: harutyun.marutyan@genocide-museum.am

Арутюн Т. Марутян, доктор исторических наук, этнограф, зав. отделом по исследованиям репрессий против армян Арцаха, Нахичевана и Азербайджана Фонда “Музей-институт Геноцида армян”; главный научный сотрудник Института археологии и этнографии Национальной академии наук Армении.

Область исследований – память о геноциде и национальная идентичность, иконография.

Эл. почта: harutyun.marutyan@genocide-museum.am